

**Героїчний епос – початковий етап розвитку античної літератури:
до вивчення «Іліади» Гомера у вузі**

Шестирічний досвід викладання античної літератури у вузі (Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника) показує, що засвоєння матеріалу цього курсу є досить нерівномірним. Маємо на увазі те, що є питання, які легше даються студентам для розуміння, і разом з тим існує певний перелік питань, що становлять труднощі для засвоєння. Одним із найбільш проблемних, що входять до цього переліку, є питання про сутність, специфічні ознаки, художньо-поетичні особливості та місце й значення в історії розвитку античної літератури героїчного епосу. Власне цим і зумовлений наш науково-методичний інтерес до цієї проблеми.

Об'єктом дослідження у цій статті стане «Іліада», тому що «Одіссея» в жанровому та поетичному відношеннях являє собою дещо інший художній феномен.

Отже, відповідно до «Словника літературознавчих термінів» «героїчний народний епос – пісні, у яких прославляються героїчні подвиги в боротьбі проти поневолювачів, розум, сила, мужність і відданість вітчизні» [3; 85-86]. Зважаючи на те, що питання авторства Гомера творів «Іліада» та «Одіссея» є досить умовним, а також враховуючи глибоку давнину їхнього походження, вищенаведене визначення героїчного народного епосу можна повною мірою застосувати і до гомерівських творів. Так, «Іліада» теж складається з окремих пісень, у яких прославляються подвиги героїв взагалі чи окремо взятого героя, котрі наділені розумом, силою, мужністю та відданістю вітчизні. Отже, ключове слово, ключове поняття у цьому визначенні – це слово «герой», і героїчний епос базується на культурі героя.

Що означає поняття «героїчного» в художньому творі, хто такий герой, і який зміст вкладали у поняття «герой» давні греки? «Героїчне – одна з форм прояву величного; найвище виявлення самовідданості, мужності й відваги в боротьбі за перемогу суспільних ідеалів. <...> Героїчне в літературі розкривається в образах героїв, через показ їх мужніх вчинків і краси...» [3; 85]. Відповідно до цього визначення герой – це людина, позбавлена будь-яких егоїстичних рис, яка служить загальнонародним інтересам, захист яких часто вимагає самопожертви борця. Герой завжди робить свій вибір у бік пріоритетів своєї нації, він вміє підпорядкувати себе народу, суспільству, країні. З давніх-давен у творах героїчного народного епосу герої були втіленням найкращих рис людського характеру (доброти, благородства, відданості, високої моральності), адже люди хотіли бачити в них найкраще, що може увібрати в себе людина. У такий спосіб люди виказували свої сподівання на те, що їхня вітчизна має власних захисників, що за будь-якої зовнішньої загрози за неї і за її народ є кому заступитися.

Якщо говорити про давніх греків, то суттєвих розбіжностей у розумінні поняття «герой» між вищенаведеним трактуванням та давньогрецьким не було. У первісній семантиці в греків герой – це слугитель богині Гери. Потім героями греки почали називати людей напівбожественного походження (тобто таких, що мали

одним із батьків Олімпійського бога), які допомагали богам керувати людьми та контролювати виконання ними божественних законів. Вони були наділені ідеальними людськими рисами, готові завжди стати на захист справедливості, здатні до самопожертви в ім'я народу та своєї вітчизни.

Наведені визначення спроектуємо на гомерівські твори. Візьмемо до прикладу «Іліаду». Гомер об'єктивно змальовує нам два табори героїв – ахейців і троянців, однаково їх вихваляючи, однаково зображуючи їхніх мужніх лідерів та верховодців. Для Гомера всі герої рівні. Він не ділить їх на правих і неправих, на відважних і несміливих, на сильних і слабких. Однак Гомер все-таки наголошує на ключових ролях в системі образів «Іліади»: у стані ахейців – Ахілла (адже основною темою твору є гнів Ахілла і наслідки цього гніву) і у стані троянців – Гектора, основного захисника Трої. Для Гомера і ахейці, і троянці герої апріорно, без будь-яких пояснень, тому що вони на війні, тому що вони ризикують життям, тому що діють в ім'я інтересів своєї вітчизни. При цьому автор навіть не намагається пояснити читачеві причини Троянської війни, так само як і прямо не говорить про результат її завершення. Отже, всі герої Гомера однаково мужні, віддані, сильні, благородні, готові будь-якої миті віддати власне життя за честь (ахейці) і незалежність (троянці) своєї вітчизни. Довгим переліком кораблів, племен та вождів грецького війська («каталог кораблів»), а також троянських сил, що виступали із міста на чолі із найхоробрішим Гектором, сином царя Пріама, завершується друга пісня «Іліади»:

*Там шикувались у лави трояни й союзники їхні.
Вождь у троян – великий був Гектор шоломосяйний,
Син Пріама. Найкращі з усіх, найчисленніші в нього
Збройні загони були, до бою на списках готові [4; 59].*

Гомер підкреслено урочисто змальовує своїх героїв, наголошуючи на їхній фізичній і військовій красі, широко застосовуючи такі постійні зображувально-виразні епітети, як «гучномовний», «списоборець славетний», «боговидий», «безутомний», «войовничий», «світлосяйний», «прудконогий» тощо:

*Був ще третім вождем Евріал у них, муж богорівний,
Син Меністея і внук державця старого Талая.
Над усіма ж Діомед був, уславлений голосом дужим [4; 59].*

Наведений уривок переконливо доводить, що у творах Гомера діють справжні герої.

Обов'язковими для зображення у творах героїчного епосу є картини грандіозних баталій і двобоїв, що допомагають яскравіше показати фізичну міць героя, його надлюдську волю й хоробрість. При цьому описи ведення героями воєнних дій є зумисне сповільненими, підкреслено перебільшеними. Складається враження, що Гомер хотів зафіксувати кожний рух героя, кожний погляд, емоційну напругу, сміливість і рішучість. Тим самим він хотів довести, що в описі героя, його дій усе є важливим: і зовнішність, і військово знаряддя і воєнні дії... Автор всіляко дає зрозуміти, що герої – це не звичайні люди, вони і зовнішньо, і морально інші, вони найкращі з людей. Так, в «Іліаді» ми бачимо детальний опис зовнішності Ахілла, Гектора, Паріса, Менелая, Аякса, Одиссея, велику увагу приділено воєнним обладункам Ахілла, які викував на прохання Фетіди сам бог ковальства Гефест:

*<...>Так щит Ахілла чудовий, оздоблений гарно, світився
І сяйвом аж неба сягав. Важкого шолома піднявши,*

*Він на чоло надягнув. І сяяв шолом конегривий,
Мов промениста зоря [4; 310].*

Вражаючою є картина прощання Гектора із дружиною Андромахою та сином-малюком. Безстрашний Гектор, ніжний батько і чоловік, змальований у воєнному спорядженні, щоб підкреслити, що він іде на війну і бачить, можливо, свою родину востаннє. Переляканий кінською гривною на шоломі батька малюк викликає своїм плачем посмішку батьків і тим самим знімає драматичну напругу із сцени прощання (VI пісня).

Гомер включає у свою поетичну оповідь три значущі двобої: Паріс – Менелай (III пісня), Гектор – Аякс (VII пісня), Гектор – Ахілл (XXII пісня), акцентуючи на безстрашності, рішучості і навіть жорстокості усіх учасників двобоїв. Однак ця жорстокість виправдана, адже вона проявлена на війні, і тому її Гомер подає не як недолік, а як гідність героя. Справжній герой вже своїм виглядом має вселяти страх у суперника. Вищеназвані герої є такими, що здатні перемогти поглядом, рішучістю і таким чином виділяються із загалу. Гомер змальовує їх із великою повагою і водночас милується ними. Він навіть не наважується критикувати Паріса за вияв малодушності, коли красень Паріс перед початком битви викликає Менелая на двобій, а потім зі страху відступає перед скривдженим чоловіком Єлени, і тільки докори Гектора змушують його повернутися до бою (III пісня). Складається враження, що Гомер вважає негідним хоч якось критикувати будь-кого з героїв, тому що вони – Герої, і він може співати їм тільки похвалу.

Похвала героям – і ахейцям, і троянцям – є наскрізним мотивом «Іліади». Гомер не шкодує схвальних епітетів ні при описі зовнішності, ні у сценах двобоїв, ні у картинах військового побуту. Можна із впевненістю стверджувати, що «Іліада» – це урочистий гімн усім учасникам Троянської війни.

Варто наголосити на частому введенні Гомером героїчних промов, що містять «примітивну аргументацію та мають наївну побудову, що виходила безпосередньо з душі промовця. <...> промови завжди повільні, урочисті, наївно переконливі, ґрунтовні, оратор стає на підвищене місце, перебивати оратора не можна, і говорить він довго і досить красиво» [1; 52]. Серед промов слід відзначити промову Ахілла до Калхаса (I пісня), Одиссея до Ахілла (IX пісня), Андромахи до Гектора (VI пісня), Гектора до троян (VIII). Показово, що навіть, коли герої лаються, коли вони готові вступити в бій, і тоді вони говорять, як правило, довго й урочисто. Отже, промови у Гомера виступають також засобом позитивної характеристики героя.

Не менш значущими у творах героїчного епосу є змалювання смерті героя: «Подвиги героя і його смерть завжди переживали як подію великої важливості, і поховання героя мало виключно урочистий характер» [5; 21]. В «Іліаді» описані два урочисті поховання – Патрокла (XXIII пісня) і Гектора (XXIV пісня). Гомер подає смерть обох героїв як подію всесвітнього масштабу, як втрату надзвичайну. Увесь всесвітній сум переданий у цих смертях, усі попередні і майбутні покоління мають знати і розуміти глибину втрати героя і віддати належну данину поваги і пам'яті загиблим. XXIII пісня цілком присвячена похованню Патрокла. Душа Патрокла з'являється Ахіллу у вигляді прозорої тіні і вимагає якнайскорішого поховання. Описується поховальний обряд і змагання героїв, влаштовані Ахіллом з приводу смерті друга:

*Радуйся, любий Патрокле, і в темних оселях Аїда!
 Все я для тебе роблю, як раніше тобі обіцяв я:
 Гектора труп приволикиши, віддам його псам у поживу,
 Біля багаття твого полонених дванадцять заріжу
 Трої славетних синів, щоб твою відомстити загибель [4; 350].*

Ноту примирення вносить у поему остання, XXIV пісня. Ахілл продовжує щоденно прив'язувати тіло Гектора до колісниці і волочити його навкруг могили Патрокла. Однак вночі до нього приходить Пріам із викупом, благаючи Ахілла повернути тіло сина:

*Якщо даси нам ховать богосвітлого Гектора тіло,
 Ласку велику цим нині ти явиши до мене, Ахілле...
 <...> Хай так і буде, старче Пріаме, як ти того хочеш [4; 385].*

Пріам, біля ніг Ахілла, й Ахілл, тримаючи руку Пріама – двоє плачуть через велику кількість біди і горя, що випадають на людський вік. Ахілл повертає тіло Гектора, описом поховання якого і виголошенням посмертної похвали Гектору та усім героям Троянської війни завершується «Іліада»:

*Ледве з досвітньої мли розоперста Еос заясніла,
 Стали до вогнища Гектора славного сходитись люди,
 А як усі вже зійшлись, і громада зібралась велика,
 Спершу іскристим вином залили вони всюди багаття,
 Де ще трималася сила вогню. Лише після того
 Білії кості брати його й друзі в журбі позбирали
 З попелу, й сльози рясні із лиць у них бігли струмками.
 Кості зібравши усі, пурпуровим м'яким покривалом
 Їх огорнули, й тоді, в золотую поклавши їх урну,
 Разом до ями глибокої все опустили... [4; 388].*

Відмінною рисою гомерівських творів є їхній стиль, що справедливо визначений дослідниками О. Ф. Лосєвим, А. А. Тахо-Годі як «...строгий ранній епічний стиль. Ранній епічний стиль можна назвати строгим на відміну від пізнішого вільного або мішаного стилю» [1; 41]. Його основними рисами, як відомо, є: об'єктивність, речове зображення життя, традиційність, монументальність, героїзм, універсальність часу, врівноважений спокій.

Об'єктивність. Епічний стиль дає об'єктивну картину світу та життя, не заглиблюючись у внутрішній світ дійових осіб. Для епічного митця важливою є тільки сама подія, а не її причини, і тим більше – не її наслідки. Епічний митець не наважується на критичний коментар до подій або до вчинків героїв, на його думку, більш важливим є те, що подія відбулася і про це треба сповістити. Як бачимо з «Іліади», Гомер не розповідає про причини Троянської війни, не повідомляє прямо читачеві про результат її завершення, він не намагається визначити, хто – ахейці чи троянці – ведуть більш справедливую війну. Для нього це немає жодного значення, вони всі рівні, вони всі Герої, і всі однаковою мірою заслуговують на похвалу. «У гомерівському епосі немає нічого сінько фантастичного, вигаданого з суб'єктивної волі поета. <...> все дивне зображено в Гомера так, наче воно цілком реально існувало» [5; 23].

Речове зображення життя. Епічний митець зосереджує увагу на зовнішньому зображенні подій, приділяючи велику увагу зоровим, слуховим та моторним відчуттям. Він намагається нічого не пропустити, у деталях і подробицях повідомляючи читачеві про те, що відбулося. Епічний митець мимоволі робить читача очевидцем описуваних подій завдяки цій деталізації. Візьмемо для прикладу опис щита Ахілла:

*Приготував він насамперед щит – міцний і великий,
Гарно оздоблений всюди, ще й викував обід потрійний,
Ясноблискучий, та ззаду посріблений ремінь приладив.
Щит той з п'ятьох був шарів шкіряних, а поверх він багато
Вирізьбив різних оздоб, до дрібниць все продумавши тонко.
Землю на нім він зобразив майстерно, і небо, і море,
Сонця невтомного коло, і срібний у повені місяць,
І незліченні сузір'я, що неба склепіння вінчають... [4; 299].*

Наведений уривок красномовно показує, з якими деталями й у яких подробицях змальовує Гомер Ахіллів щит.

Традиційність. Окрім подій, епічний митець, як правило, вводить у свою поетичну оповідь описи звичаїв, морально-етичних норм і традицій, за якими жили давні люди, зокрема греки. Це ті загальноприйняті норми і цінності, що були в основі їхніх людських та сімейно-побутових взаємин, їхніх стосунків з богами. Це, в першу чергу, закон поваги і страху перед богами (численні описи жертвоприношень богам перед грандіозними баталіями), закон подружньої любові (Гектор – Андромаха), закон любові до Батьківщини, закон поваги до героїв, закон обов'язкового поховання померлих тощо. Описуючи ці норми і традиції, епічний митець глибше знайомить читача із тим часом, тією епохою, у яку відбувалися події, допомагаючи тим самим читачеві ґрунтовніше їх зрозуміти.

Монументальність. Вищенаведені особливості роблять епічний стиль величним, урочистим, поважним. «Широке охоплення теперішнього і минулого надають епічній поезії піднесеності, грандіозності. <...> Це перетворює епічний твір на величну пам'ятку минулого» [5; 24]. Саме цю особливість строгого епічного стилю слід назвати монументальністю, від латинського «monumentum – пам'ятник».

Героїзм. Діючими персонажами творів героїчного епосу постають не звичайні люди, а люди-герої. Як зазначалося вище, герой – людина, яка позбавлена дрібних егоїстичних рис, яка пов'язана із загальнонародним життям із загальнонародною справою. Герой завжди здатний на самопожертву, він діє в ім'я інтересів народу, Батьківщини. Герої – найкращі представники племені, народу. У Троянській війні героями постають як ахейці, так і троянці. Адже перші захищають честь своєї Вітчизни, залишивши свої сім'ї, господарства, царства (Агамемнон, Одиссей), жертвуючи власним життям, а інші – відстоюють незалежність своєї землі в умовах, коли відступати чи проявляти малодушність неможливо.

Універсальність часу. У творах героїчного епосу фактично відсутній поділ часу на минулий, теперішній і майбутній. Всі три часи ніби злиті в єдиному теперішньому часі. Неможливо визначити, про які події автор говорить у минулому – чи про такі, що вже відбулися, чи про ті, що чекають читача попереду. Дивно, але відсутність диференціації часу у героїчному епосі ніскільки не ускладнює розуміння

змісту. Навпаки, складається враження, що йдеться не про події плюсквамперфекту, а про недавнє минуле, що є читачеві близьким і зрозумілим. Таке змалювання часу має глибокий філософський зміст. Епічний митець у такий спосіб хоче сказати, що морально-етичні норми і цінності, за якими живуть його герої – любов до Батьківщини і до родини, повага до Богів та героїв, закон гостинності – не мають ані хронологічних, ані географічних чи національних меж. Вони є вічними, універсальними для всіх часів і всіх народів. Поки вони будуть у людській пошані, доти буде людство існувати. У такому ключі епічний митець постає не тільки митцем-літератором, але глибоким і далекоглядним філософом-моралістом.

Врівноважений спокій. Епічний автор мудро оглядає життя після великих катастроф, після нескінченних злигоднів і величезних бід, а також після грандіозних поразок та перемог. «<...>Він знає про сталість законів природи і суспільства. Загибель окремих індивідуумів уже його не хвилює, бо йому відомо про одвічний кругообіг природи й про одвічне відродження життя» [5; 24]. Адже так облаштований всесвіт: на зміну одним поколінням приходять нові, як змінюються листки на деревах. Людина ніяк не може цьому протистояти, вона не може вплинути на природний хід дій. Людині необхідно лише набратися мудрості і терпіння у своєму ставленні до обставин, неминучість яких очевидна. Це робить її мудрішою, заряджає внутрішнім спокоєм та душевною врівноваженістю. Саме таким постає епічний митець.

Отже, вищенаведене дозволяє зробити висновок, що «Іліада» написана строгим епічним стилем. Саме цей стиль робить її незабутньою й неповторною літературною пам'яткою.

Особливою у творах героїчного епосу є форма вираження авторської позиції. Було б неправильним вважати, що в них авторське ставлення до подій є відсутнім, тому що ліричне (суб'єктивне) начало, як відомо, з'явилося у літературі значно пізніше. Епічні твори демонструють досить оригінальний спосіб авторської присутності у творі. Він полягає у відборі і порядку розташування подій, що включив автор у свою поетичну оповідь. В основі «Іліади», як відомо, лежить Троянський цикл міфів, але уважний читач одразу ж побачить велику різницю у сюжетно-фабульному та концептуальному аспектах між твором та троянською міфологією. Гомер, як уже зазначалось, не пояснює читачеві причин Троянської війни, не розповідає про пригоди греків дорогою до Трої, пропускає більше ніж дев'ять років війни, навіть не наголошує на кінцевому результаті Троянської війни. Все це залишилося поза його митецькою увагою. Гомер розпочинає свою поетичну оповідь із опису гніву Ахілла на Агамемнона на десятому році війни, тим самим підкреслюючи ключову роль Ахілла у стані ахейців. Гомер фактично уже в першій пісні повідомив про тему «Іліади» – гнів Ахілла та його наслідки і розставив акценти у ході війни. Він показав, що без Ахілла ахейцям ніколи не перемогти.

Дуже переконливим вийшов у Гомера Гектор – найхоробріший із троянців, основний захисник Трої. Епічний митець так яскраво і велично описав Гектора і на війні, і в побуті, так трагічно змалював його загибель та безмежне горе троянців з приводу його смерті, що у читача не залишилось жодних сумнівів у тому, що, загубивши найхоробрішого свого захисника, Троя неминуче паде. Отже, як бачимо, Гомер прямо не сказав про падіння Трої, але усім логічним попереднім ходом

оповіді, виписаністю образів (зокрема Ахілла і Гектора) він не дав читачеві шансів у цьому мати сумніви. На нашу думку, тут його талант проявився найсильніше.

Більш традиційним способом виказування власного ставлення до героїв та описуваних подій у Гомера є широке використання постійних епітетів: «шоломосяйний», «богорівний муж», «хмаровладний», «міднозбройний», «блискучий», «красивоголінний», «велемудрий». Саме ці епітети роблять образи Гомера такими переконливими і високохудожніми.

На завершення необхідно сказати декілька слів про мову і метрику «Іліади». Враховуючи, що твори Гомера були серед безмежної кількості різного роду інших творів, гомерівська мова – це сплав сталої вікової традиції з винятковою гнучкістю та виразністю. Традиційність і старовинний стиль, як відомо, створював для давніх греків давньоіонійський діалект з домішкою еолійських форм, яким складала поема. Для гомерівської мови є характерним велика кількість голосних, уникнення складних синтаксичних конструкцій, заміна підрядності сурядністю, що надавало мові великої співучості і мелодійності.

Загальний стиль вимагав і відповідної метрики. Гомерівські поеми написані гекзаметром, тобто шестистопним дактилем – єдиним розміром епосу. Він відзначався урочистістю, повільністю. «Довгий, важкуватий і урочистий, він у співі сприймається як широка велична річка, що повільно, але невпинно несе свої могутні води» [5; 32].

Отже, «Іліада», як і інші епічні поеми греків, розповідає про нелегку долю народів, про діяння всемогутніх богів і уславлених героїв, про різні трагічні події в їхньому житті. Цим високим і урочистим сюжетам відповідав і розмір – гекзаметр, що підкреслював значущість змісту.

Література:

1. Антична література / За ред. проф. А. А. Тахо-Годі / Переклад з рос. – М.: Вища школа, 1976.
2. Гомер. Іліада / Переклад Б. Тена. – Харків: Фоліо, 2006.
3. Лесин В. М., Пулинець О. С. Словник літературознавчих термінів. Видання третє, перероблене і доповнене. – К.: Радянська школа, 1971.
4. Лосев А. Ф. Гомер. – М.: Эксмо, 2005.
5. Коршунова С. І., Тереховська О. В. Антична література. Навчально-методичний посібник до практичних занять. – Івано-Франківськ: видавець Третяк І. Я. – 2009. – 120 с.

Анотація

У статті йдеться про особливості героїчного епосу як початкового етапу розвитку античної літератури. Об'єктом наукового дослідження є «Іліада» Гомера. Досліджується етимологія понять «герой» і «героїчне» та їхнє функціонування в «Іліаді». Розглядаються риси героїчного епосу в творі Гомера, стиль і метрика «Іліади». Аналізуються способи виявлення авторської свідомості у гомерівській поемі.

Ключові слова: герой, героїчне, гомерівський епос, військово знаряддя, баталія, гекзаметр.